

A marxista szociológiai szakkutatás elméleti kategóriái és a történelmi materializmus

MOLNÁR LÁSZLÓ

A megismerés módszerének kérdései a tudományokban részben a gyakorlati kutatás folyamatában, részben pedig a metodológiával kapcsolatos elméleti vitákban tisztázódnak. A marxista szociológiában ez utóbbinak különös jelentősége volt az elmúlt közel egy évtizedben, mivel az elsődleges feladat úgy jelentkezett, hogy egy sor dogmatikus torzítástól meg kellett szabadítani és vissza kellett állítani jogaiba a „marxista szociológia” fogalmát. A marxista szociológia tárgyával és módszerével kapcsolatos általános elméleti viták azt eredményezték, hogy polgárjogot kapott a marxista társadalomszemléleten belül a szociológia, és fokozatosan megindultak, kifejlődtek a szociológiai szakkutatások. A marxista szociológia tárgyának és módszerének legáltalánosabb kérdései tisztázódtak, de az álláspontok bizonyos fokig meg is merevedtek. A szociológia tárgyával kapcsolatos különféle felfogások között egyik — nálunk széles körben elfogadott — álláspont az, hogy a marxista szociológia *tudománycsoport*, amely általános szociológiából és szakszociológiákból áll.¹ A vitában tisztázódott, hogy az általános szociológiát a történelmi materializmus jelenti a marxizmusban; az általános, szinte csak tudomány-rendszertani meghatározásokon túl azonban nemigen találunk olyan munkákat, amelyek megkísérelnék *kifejteni* a történelmi materializmus *szociológiai oldalát a konkrét kutatás szempontjából*. A probléma a gyakorlati kutatás során jelentkezik: a történelmi materializmus általános társadalomszemléleti vonatkozásban szilárd nézőpontot nyújt a társadalomkutatónak, ez a nézőpont azonban többnyire *túl általános kategóriarendszert* jelent, amely — mivel elvont — operatív formában nem használható, vagy csak nehezen alkalmazható a szociológiai szakkutatásokban. Így azután — az általános társadalomszemléleti elveken túl — gyakorlatilag sokszor a marxista kutatók sem alkalmazzák a történelmi materializmust a konkrét szociológiai vizsgálatokban. Szükségesnek mutatkozik, hogy a történelmi materializmus általános szociológiai kategóriáit a *középfokú általánosság* szintjén kimunkáljuk, kimondottan a szociológiai szakkutatás általános *módszertani megalapozása* céljából. A szociológiai kutatás elméleti kategóriáinak kidolgozatlansága lehetőséget ad olyan törekvéseknek is, amelyek a polgári szociológia operacionális kategóriáinak átvételével akarják e problémát megoldani. Különösen a lengyel kutatásokban találkozunk ilyen elgondolásokkal.

Ez az elméleti kidolgozatlanság vezet el oda, hogy sokszor a marxista szociológiai szakkutatások is *egyoldalúan empirikus* jellegűek maradnak. A

¹ Vö. Hegedüs András: A marxista szociológia tárgyáról és helyéről a tudományok rendszerében. Magyar Filozófiai Szemle, 1961/2. sz.

konkrét szociológiai kutatás megindulásával tisztázódtak a szakszociológiai megismerés technikai problémái. E téren azonban egyrészt sok, technikai szempontból nem eléggé megalapozott kutatással találkozunk — nem sorolva ide a módszertani kísérleteket —, másrészt a kutatás technikája sok esetben *elszakad* a marxista társadalomszemléleti kategóriáktól. Sajátos módon bizonyos *kettősség* kezd kikristályosodni a marxista szociológián belül: *a)* elismerve a történelmi materializmus szociológiai tartalmát, de *megmaradva a legáltalánosabb társadalomszemléleti kategóriarendszernél* — a történelmi materializmus mint általános szociológia *elszakad* a konkrét felmérésektől, a szociológiai szakkutatásoktól, *b)* gyorsan fejlődnek az empirikus vizsgálatok, de ezek sokszor vagy *nem kapnak megfelelő elméleti (társadalomszemléleti) megalapozást*, vagy az operacionális kategóriákat nem a történelmi materializmusból veszik — így megmaradnak az egyoldalú empirizmus szintjén. Ezt a kettősséget, a szakadást az általános szociológia és az empirikus kutatások között igyekszik áthidalni *Hegedüs András*, amikor sürgeti a marxista szociológiai szakkutatás *operacionális kategóriáinak kimunkálását*.² Ez jelenleg *kulcskérdése* a marxista szociológiának; de nemcsak a szociológiai szakkutatás szempontjából égetően szükséges.

Az utóbbi néhány évben a hazai közvéleményben egyre inkább elterjedt az a felfogás, amely a szociológián csak az empirikus társadalomkutatást érti. Akik ezt vallják, szinte tudomást sem vesznek az elméleti szociológiáról, a társadalmi valóság megismerésének elméleti módszeréről. Ez objektíve a történelmi materializmus társadalomszemléletének háttérbe szorítását eredményezi. Az Ideológiai Irányelvek ebben az összefüggésben is bírálják a „szociológia” ilyen egyoldalú értelmezését, leszűkítését.³ Az elméleti szociológiai megismerés fontosságának hangsúlyozása egyben a történelmi materializmus társadalomszemléletének érvényesítéséért folytatott eszmei harcot is jelenti.

I. A történelmi materializmus általános szociológiai tartalmáról

A marxista filozófiai irodalomban ma már eléggé általánosan elfogadott, hogy a történelmi materializmusnak két aspektusa van: *filozófiai és szociológiai*. Kevésbé tudatosodott azonban még az, hogy a történelmi materializmus tartalmát *történeti* szempontból kell vizsgálni,⁴ bár e téren is van haladás az utóbbi években. Akik a materialista dialektikának ezt a követelményét figyelmen kívül hagyják, amikor a történelmi materializmus általános szociológiai tartalmáról beszélnek, bizonyos fokig *megmeverítik* a marxizmus történelemszemléletének tartalmát, kategóriarendszerét, s szinte egyszer s mindenkorra adottnak fogják fel. Pedig csak a történeti szempont alkalmazása teszi lehetővé, hogy a történel-

² Hegedüs András: A marxista szociológia integrációja. Magyar Tudomány, 1965/5. sz. 320—325. o.

³ A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszzerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság Irányelvei. Társadalmi Szemle, 1965/4. sz. 31. o.; Szirmai István elvtárs előadói beszéde a Központi Bizottság március 11-i ülésén az MSZMP néhány időszzerű ideológiai feladatáról. Uo. 59—60. o.

⁴ Igen helyesen hangsúlyozza a történeti szemlélet szükségességét *Sípos János*, és alkalmazza is a történelmi materializmus filozófiai és szociológiai problémáinak vizsgálatára. *S. J.*: A történelmi materializmus szerkezetének átalakítására irányuló törekvésekről. Tájékoztató. MM Marxizmus—Leninizmus Oktatási Osztály, 1965/5. sz. 113. o.

mi materializmus szociológiai oldalát olyan irányba fejlesszük, hogy az így kialakított kategóriarendszer mint operacionális kategóriák szintézise szerepelhessen a szociológiai szakkutatásokban.

A történelmi materializmus tartalmának történeti változását vizsgálva, az alábbi — a társadalmi-történeti-ideológiai viszonyok által determinált — fejlődési sajátosságokat kell figyelembe venni:

1. A marxizmus keletkezésének idején a történelmi materializmusnak a mai értelemben vett *filozófiai oldala* volt előtérben, részben mivel a történelmi materializmus világnézetet adott a proletáriátus harcához, részben pedig azért, mert Marx és Engels a materialista történelemfelfogást az ifjúhegeliánus idealista történetfilozófiával ellentétben fejtették ki. Ebben az összefüggésben használták a „történelemszemlélet” fogalmát, kiemelve ezzel a történelmi materializmus módszertani jelentőségét a társadalom megismerésében (a valóságból való kiindulás, a tényanyag rendezése az általános elvek segítségével stb.). A materialista történelemfelfogást korai műveikben mint a társadalom megismerésének általános filozófiai módszertanát fejtették ki. A filozófiai oldal állt előtérben, de ugyanakkor ez *egyben szociológiai* aspektust is jelent. Ugyanis már a korai művekben kifejtették a társadalom „logikai” struktúráját, mint pl. *A német ideológiában*. A történelemszemlélet *materializmusa* egyben az általános szociológia létrehozását is jelentette, mivel feltárta a társadalom struktúráját az alaptól a felépítményig, s ezzel meghatározta a társadalom fejlődésének általános törvényszerűségeit. „A történelmi materializmus éppen mint a társadalomról szóló *filozófiai* tudomány oldotta meg először a legfőbb *szociológiai* problémákat, és ezáltal jelentkezett úgy mint tudományos szociológia.”⁵ Tehát bár kétségtelen, hogy ekkor — a történetfilozófiával ellentétben — a történelmi materializmus filozófiai-módszertani oldala állott előtérben, a marxizmus megalapítói létrehozták az általános szociológiai elméletet is, szemben a XIX. sz. közepének polgári szociológiájával, amely ekkor szintén általános elméleti jellegű volt.

2. A szocialista forradalomért folytatott harc időszakában — vagyis a marxizmus történetének eddig leghosszabb periódusában — a történelmi materializmus fejlődését elsősorban a politikai és ideológiai osztályharc követelményei determinálták.⁶ Ebből következik, hogy évtizedeken — sőt közel fél évszázadon — keresztül a történelmi materializmusnak azok a kérdései fejlődtek inkább, sokszor a filozófiai aspektuson túl szociológiai vonatkozásban is, amelyek a *proletariátus osztályharcával közvetlen kapcsolatban* voltak.⁷ A társadalmi szaktudományok problémafelvetéseinek filozófiai-szociológiai általánosítása csak ritkán állott előtérben a történelmi materializmus történetében. Ilyen helyzet állott elő az etnológia és etnográfia nagy fejlődése utáni időben, a múlt század második felében. Ekkor Engels Morgan művének és más forrásoknak a felhasználásával megírta *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. művét, amely — mint ismeretes — a marxizmus egyik legalapvetőbb szociológiai munkája, de amelyet hosszú időn keresztül túlságosan elhanyagoltunk. (Utalhatunk az ismert „Engels-kritikák”-ra.) Ugyanez volt a helyzet a 48-as

⁵ F. Konsztantyinov — V. Kelle: A történelmi materializmus — marxista szociológia. Kommunizist, 1965/1. sz. 11. o.

⁶ Erre utal a marxizmus egészével kapcsolatban A. Schaff: A marxista szociológusok feladatai. Valóság, 1962/1. sz. 6. o.

⁷ Vö. Kulcsár Kálmán: A marxista szociológiatörténet előkérdései. Magyar Filozófiai Szemle, 1963/3. sz. 500. o.

forradalmak és a Párizsi Kommün után írott művek esetében is, a történet-tudomány eredményeinek társadalomeleméleti feldolgozásánál. Ha a történeti fejlődésnek ezt az objektív helyzet által determinált és természetesnek mondható sajátosságát figyelmen kívül hagyjuk, teljesen hibás következtetésre juthatunk a történelmi materializmus és a szociológiai szakkutatás mai viszonyát illetően.

A történelmi materializmus fejlődésének ezt a vonását azért kell kiemel-nünk, mert amikor az osztályharc szükségleteinek megfelelően fejlődött a materialista történelemfelfogás, akkor a marxizmus klasszikusai ennek több-nyire *egy-egy oldalát, problémakörét* emelték ki, azt a kérdést, amely az adott helyzetben a mozgalom életkérdése volt. Amikor viszont a társadalmi szaktu-dományok eredményei alapján fejlesztették a történelmi materializmust — ez merült fel ritkábban —, akkor *teljesebb képet* adtak a történelmi materializ-musról, vagyis mindenoldalú kimunkálására törekedtek.

Megítélésem szerint ez központi kérdés a történelmi materializmus és szociológia *mai* viszonyának értelmezése szempontjából. Példaként nézzük az osztályfogalom és osztálystruktúra, továbbá a személyiség kidolgozását a történelmi materializmusban. Marx, Engels, Lenin az osztályfogalmat és a kapitalista társadalom osztálystruktúráját a marxizmus történelemfelfogásá-nak materializmusa és az osztályharc fejlődése — a proletárforradalom kiví-vása — szempontjából fejtették ki. A főkérdés az volt, milyen szerepet tölte-nek be az alapvető osztályok a kapitalizmus pusztulásában és a szocializmus kiharcolásában. Nem dolgozták ki részletesen a nem-alapvető osztályok szere-pét ebben a harcban (Lenin már kimunkálta a parasztság struktúrájának problémáit, mert az döntő volt a szocialista forradalom szempontjából), továbbá a társadalmi rétegek (osztályon belüli és osztályok között egyaránt jelentkező társadalmi rétegek) szerepét sem. Ez ugyanis az osztályharc szempontjából hosszú időn keresztül nem volt döntő kérdés. De lépten-nyomon utaltak erre; pl. Marx a Tőke III. kötetének befejező részében, ahol az osztályfogalom elem-zését tűzi ki, beszél a rétegeképző tényezőkről. Nyilvánvaló, hogy ma egészen más a helyzet: a mai szocialista társadalom mozgásának megértése szempont-jából nem elég a fejlődés fő irányát ismerni, amelyet az alapvető osztályok mozgása határoz meg, hanem a társadalmi rétegek objektív helyzetének és fejlődési tendenciáinak feltárása legalább ilyen fontossá válik. De nem szabad abba a hibába esnünk, hogy az elmélet történeti fejlődésének azt az objektív sajátosságát, hogy az osztályfogalom és az osztálystruktúra elmélete az osz-tályharc mindenkori aktuális követelményei szempontjából fejlődött, dog-matizmusnak minősítjük és elvetjük. Kétségtelen, a dogmatizmus megmere-vítette és abszolutizálta a klasszikusok tanítását az osztályfogalomról és az osztálystruktúráról — amelyet ők egy bizonyos szempontból dolgoztak csak ki —, de e tanítások *lényege* ma is érvényes, *kiegészítve* őket a szocialista tár-sadalomban kialakult új rétegstruktúra kutatásainak eredményeivel.

Hasonló a helyzet a személyiség kérdésével. Az osztályharc szempontjá-ból egyrészt a tömegek szerepe volt a döntő, másrészt a proletariátus vezetői-nek történelmi szerepe. Ezért a történelmi materializmus elméletében ezek a kérdések kerültek kidolgozásra. Ez — mint ismeretes — egyáltalán nem jelenti azt, hogy a materialista történelemfelfogásnak ne lenne kialakult tanítása a tömeget (és osztályt) alkotó egyén helyéről és szerepéről a társadalomban. Köztudomású, hogy ez szociológiai szempontból is központi kérdés, hisz az egyén, a társadalmi csoportok és a társadalom viszonya alapvető témája a

szociológiai vizsgálatoknak. S ma — a történelmi személyiség mellett — egyre nagyobb jelentőségűvé válik a tömeget alkotó egyén személyiségének vizsgálata az ember társadalmi cselekvésének megértése szempontjából, tehát a történelmi materializmus oldaláról. A személyiségből adódó pszichikai tényezők a forradalom kivívása idején nem voltak döntő kérdések. A kialakult szocializmusban azonban jelentőségük megnő, mivel a gazdasági és kulturális építőmunkában a személyiség tulajdonságai kiemelkedő szerepet kapnak⁸ (pl. a vezetés különböző szintjei esetében). A személyiség elméletének kidolgozása ma már csak a valóságos emberből mint totalitásból és konkrét társadalmi viszonyainak összességéből kiindulva lehetséges.

3. Mindez már azt is indokolja, hogy amíg évtizedeken keresztül a történelmi materializmusnak főként egy-egy oldala fejlődött, addig a kialakuló osztály nélküli társadalomban szükségessé válik a *történelmi materializmus részletes, differenciált kiépítése*, mégpedig két vonatkozásban. Egyrészt a mai szocialista társadalmi valóságra adaptálva. Ezt valósítjuk meg akkor, amikor a történelmi materializmus általános szociológiai aspektusát fejlesztjük. Másrészt a társadalmi szaktudományok vonatkozásában, ami szintén elősegíti, hogy a történelmi materializmus általános tételeit konkrét tartalommal töltsük meg mind filozófiai, mind szociológiai vonatkozásban. Ami a szociológiai aspektust illeti, elérkezett az ideje, hogy *kiepítsük a történelmi materializmus általános szociológiai tartalmát*, hogy a materialista történelem- és társadalomszemléletet a tudomány részkategóriái, ill. a társadalom részfolyamatai értelmezése szempontjából is szociológiává fejlesszük. Ezt indokolja a már említett tény is, hogy egy olyan társadalomban, amely a kialakulás befejező stádiumában van — mint az európai szocialista országok —, távolról sem elegendő a társadalmi mozgás *fő folyamatainak* ismerete, hanem adott szakintézkedések szempontjából egyre jelentősebb a *részfolyamatok* feltárása, a valóság differenciált ismerete.⁹ S ehhez a történelmi materializmus szociológiai oldalának kifejlesztése igen sokat adhat. Ebben az összefüggésben jelentkezik a történelmi materializmus kimunkálása az antropológia és a pszichológia vonatkozásában is. Ismeretes a filozófiai antropológia és a társadalompszichológia terén az utóbbi években bekövetkezett haladás.

4. A történelmi materializmus szociológiai tartalmának vizsgálatánál figyelembe kell venni azt is, hogy a *dogmatikus szemlélet* hosszú időn keresztül *háttérbe szorította* a történelmi materializmus szociológiai oldalát. A dogmatizmus a történelmi materializmus elvont jellegű politikai és filozófiai fejlesztésén túl nem igényelte a társadalmi folyamat részleteibe behatoló szociológiai kutatásokat.¹⁰ Alapvetően a dogmatizmus hatásának tudható be, hogy a marxista filozófusok és szociológusok mind a mai napig *részleteiben* még nem fejtették ki a történelmi materializmus szociológiai tartalmát, nem használták ki a marxista szociológia fejlesztésére a történelmi materializmusban adott lehetőségeket. Ennek megvalósítása jelenleg a történelmi materializmus továbbfejlődésének egyik legjelentősebb útja. E munka azt fogja eredményezni, hogy egy igen erős elméleti szociológia épül ki a marxizmus rendszerében.

A dogmatizmus a történelmi materializmus vonatkozásában nemcsak abban jelentkezett, hogy az egyes kidolgozott tételeket nem mint viszonylagos

⁸ Vö. Garai László: Személyiség és társadalom. Társadalmi Szemle, 1965/7. sz.

⁹ Vö. A. Schaff: Id. mű 6. o.; Kulesár Kálmán: Id. cikk uo.

¹⁰ Vö. F. Konsztantyinov—V. Kelle: Id. cikk 15—16. o.

igazságokat tekintette és így a történelmi-társadalmi-ideológiai felételektől függetlenítette őket, hanem abban is, hogy *elvontan*, a mai társadalmi valóságtól elszakítottan magyarázta a történelmi materializmus tanításait. A dogmatizmus a történelmi materializmus továbbfejlesztésének főként deduktív útját ismerte el, háttérbe szorítva a valóságból való kiindulás marxista materialista alapelvét. Ennek következménye volt azután az, hogy a történelmi materializmus kategóriái sokszor túl általánosak egy konkrét társadalmi mozgás (pl. a mai magyarországi helyzet részproblémái) vizsgálata szempontjából. E sajátosságot azonban nem szabad úgy feltűntetni, mint a történelmi materializmus általános — a körülményektől függetlenül érvényesülő — vonását. Ez nem általában a történelmi materializmusnak mint filozófiai és szociológiai tudománynak a jellemzője, hanem a történelmi materializmus dogmatikus értelmezésének következménye.

Miben áll a történelmi materializmus szociológiai aspektusa, szociológiai tartalma, mit jelent a marxista történelemfelfogás részletes kifejtése, kiépítése általános szociológiává?

Az általános szociológia központi kérdése a *társadalom struktúrája*, vagyis annak vizsgálata, hogy az emberi tevékenységnek milyen oldalai, szintjei s ezeken keresztül tárgyasult formái vannak. A XIX. század polgári szociológiájában ez volt az alapvető kérdés (sőt ezt a polgárság osztályérdekeinek megfelelően metafizikusan eltorzítva „a társadalom”-ról beszéltek általában), a II. világháború utáni empirikus szociológiában szintén megtalálható, ha nem is olyan nyilvánvalóan, mint a makroszociológiában vagy az elméleti kérdésekkel is foglalkozó irányzatoknál (T. Parsons). A történelmi materializmus kiépítése során Marx és Engels már korai műveikben (pl. *A német ideológiában*), ha filozófiai aspektusban is, de létrehozták a *társadalmi tagozódás történelmi materialista elméletét*. Később Plehanov munkássága volt kiemelkedő jelentőségű e vonatkozásban. „A marxizmus alapjai” c. munkájában kifejti a társadalom tagozódását az alaptól a felépítményig.¹¹ Mint ismeretes, kiemeli a termelőerőket, a gazdasági viszonyokat, a szociális és politikai rendszert, a társadalmi ember pszichikumát és a különböző ideológiákat. Plehanov tanításait a legújabb filozófiai kutatások továbbviszik, ha szintézisig talán nem is jutnak el annyira. Ezekre a legújabb eredményekre is támaszkodva a társadalom struktúrális modelljének fő vonásait az emberi tevékenység szempontjából az alábbiakban lehetne összefoglalni, kiindulva a társadalom természeti alapjaitól, a legobjektívebb társadalmi tényezőtől eljutva a legszubjektívebb emberi megnyilvánulásig, a társadalom szellemi életéig:

1. A társadalom *természeti alapjai*. Ezek részben fizikai-földrajzi, részben biológiai-pszichikai tényezők. Közvetlen¹² és közvetett hatásuk kimutatása az emberi tevékenységre és életformára, kutatásuk konkrét társadalmi-gazdasági feltételek között — egyik központi problémája az általános szociológiának. Erre épülnek a városzociológiai, településszociológiai kérdésekkel, s részben a család, a személyiség szociológiai problémáival, az egyén és a társadalom viszonyával foglalkozó kutatások. Ezek a problémák a történelmi materializmusban egzaktnak tulajdonképpen még nem kerültek kifejtésre, mivel a marxizmus általános szociológiája hosszú időn keresztül csak lassan fejlődött.

¹¹ G. Plechanov: A marxizmus alapvető kérdései. Népszava Kiadó, é. n. 98. o.

¹² A marxista filozófia hosszú ideig lebecsülte a természeti tényezők közvetlen hatásának vizsgálatát az emberi tevékenységre.

2. *A termelőerők* s az általuk létrehozott gazdasági-technikai struktúra.

3. *A termelési viszonyok* rendszere, amely meghatározza a társadalom osztálystruktúráját, s a felépítmény vonatkozásában a társadalom gazdasági alapjaként funkcionál.

4. A társadalom *szociális viszonyai*, szociális struktúrája. Részben vitatják azt, hogy az önálló tényezője volna a társadalom életének.¹³ Természetesen minden marxista számára evidens, hogy ez a gazdasági viszonyoknak a függvénye. Viszonylag önálló léte mellett szól, hogy a társadalom osztály- és rétegstruktúrája több mint gazdasági probléma. Ide — a szociális struktúrához — sorolnám az életmód és életforma problémáját is. A szociális struktúra tulajdonképpen az életvitel szempontjából tartalmazza az emberi tevékenység minden oldalát (természeti alapok, gazdaság, politikai rendszer, szellemi viszonyok stb.). Az életmód és életforma hosszú időn keresztül igen elhanyagolt területe volt a marxizmusnak. A többi között ez is oka annak, hogy e két szociológiai alapkategória nincs részleteiben kidolgozva, és hogy a marxista társadalomfelfogásban való rendszertani elhelyezésük nehézségekbe ütközik. A szociális viszonyokhoz sorolható a család is. A társadalom, pl. hazánk szociális struktúrájának megrajzolása — egyik központi feladata a marxista általános szociológiának.

5. Az adott társadalom politikai berendezkedése, a *társadalmi rendszer politikai struktúrája*, az emberek részvétele a politikai mechanizmus különböző formáiban (állam, párt, más politikai intézmények). Az emberi tevékenység oldaláról a hatalom gyakorlásának különböző módozatait jelenti.

6. *A társadalmi pszichikum*. Fontos általános szociológiai probléma annak kimutatása, milyen hatást gyakorol ez az emberi tevékenységre, gondolva itt az ösztönösségre és a tudatosságra az egyén és csoportok stb. tevékenységében.

7. *A társadalmi tudat formái*, amelyeket Engels a materialista szemléletnek mint általános módszernek a segítségével elsődlegesen az alaptól való távolság szerint osztályoz.

Ezek a „tényezők” az emberi tevékenységben, ill. az objektíválódott tevékenységi formákban (szervezetekben) egységben jelentkeznek, vagyis az emberi tevékenység különböző oldalait alkotják.

A társadalom e „logikai” struktúrájának feltárása a történelmi materializmus legnagyobb vívmánya. Sajnos, ezt eddig még nem értékeltük eléggé sem a felsőfokú világnézeti oktatásban, sem a történelmi materializmus szociológiai oldalának kifejlesztésére irányuló tudományos kutató munkában. Ha ezt — mindig az adott társadalomra adaptálva — kibontanák, kifejlesztenék a marxista filozófusok és szociológusok, olyan makroszociológiai kérdésekre tudnánk választ adni, amelyekkel a polgári szociológia több mint egy évszázada küzd.

A társadalom logikai modelljének kiépítése természetesen nemcsak általános szociológiai, sőt, mondható *elsősorban* nem szociológiai, hanem *filozófiai* kérdés. A filozófiai szempont itt a történelmi materializmus lényegét érinti: a társadalom logikai struktúrájának elmélete a marxista *materialista* filozófiát konkretizálja a társadalmi ember tevékenységére.¹⁴ Az emberi cselekvésben jelentkező objektív és szubjektív faktorok feltárása szempontjából a társadalom

¹³ Pl. Földvári Tamás a Rozsin „Bevezetés a marxista szociológiába” c. művéről írt recenzióban. Magyar Filozófiai Szemle, 1963/5. sz. 996—997. o.

¹⁴ Részletesebb kifejtését lásd Molnár László: A marxista—leninista filozófia tárgyának és jellegének néhány kérdéséről. Magyar Filozófiai Szemle, 1961/4. sz. 475—478. o.

logikai modellje — filozófiai kérdés. Nem kevésbé fontos azonban ennek szociológiai vonatkozása sem. Szociológiai vizsgálata azt jelenti, hogy a *konkrét emberi tevékenységben* tárjuk fel, milyen módon jelentkeznek ezek a faktorok mint mozgatóerők és milyen *formákban tárgyasulnak* (intézmények, csoportok stb.), továbbá azt, hogy az objektíválódott formák milyen mozgástörvényekkel rendelkeznek. Az emberi kapcsolatok konkrét kutatása a strukturális elemek egyike-másika, illetve összessége szempontjából alapvető kérdése a marxista általános szociológiának. A társadalom logikai struktúrájának vizsgálata szociológiai szempontból annak kutatását jelenti, hogy e kapcsolatok milyen *tevékenységi formákban* realizálódnak az emberi élettevékenység során az egyes társadalmi csoportok cselekvésében.

Ehhez kapcsolódik a *társadalom csoport-struktúrájának* problémaköre is, amely különösen a mai polgári szociológia központi kutatási témája. A történelmi materializmus szociológiai irányú fejlesztésének fontos területe a csoportelemzés, a társadalmi csoport fogalmának, rendszerének tisztázása, az egyes társadalmi csoportok fő mozgástörvényeinek kimutatása. A fő kérdés a csoportok rendszerezése, a társadalmi csoportok struktúrájának feltárása. A történelmi materializmus mint általános szociológia ebben a vonatkozásban is olyan lehetőségeket rejt magában, amelyeket még eddig részleteikben nem hasznosítottak marxista filozófusok és szociológusok. Egy társadalom csoport-struktúrájának modelljét két szempontból lehet kiépíteni. Az egyik a vertikális, a másik a horizontális tagozódás.

A társadalmi csoportok elméleti rendszerének kimunkálásánál alapvető a vertikális tagozódás feltárása, ami a történelmi materializmus szociológiai tartalmának kibontását feltételezi. A társadalmi csoportok *materialista* szemléletű osztályozása csak a társadalom tagozódásáról fentebb kifejtettekre épülhet. Itt is egységben jelentkezik a filozófiai és általános szociológiai aspektus. A társadalmi csoportokat a marxista társadalómszemlélet alapján elsősorban aszerint osztályozhatjuk, hogy milyen helyet foglalnak el a társadalom tagozódásában, azaz hogy *elsődlegesen* milyen erők hozzák őket létre.¹⁵ Eszerint — nagy vonalakban felsorolva — megkülönböztetünk:

a) *Természeti* alapokon nyugvó társadalmi csoportokat. Itt egyrészt a földrajzi feltételek csoportképző hatását kell kimutatni (települési csoportok és formák), másrészt a biológiai-pszichikai alapokon nyugvó csoportokat (család, rokonság, nemzedék stb.).

b) *Gazdasági* alapokon létrejövő csoportokat. Itt egyrészt a termelési viszonyok csoportképző hatásáról (osztályok, osztályjellegű rétegek) van szó, másrészt a munkamegosztás, a foglalkozás, az elosztás, a jövedelem nagysága alapján létrejövő — többnyire nem osztály jellegű — társadalmi csoportokról.

c) *Szociális* csoportokat. Egyrészt a gazdasági mozgatóerőkből következő szociális alakulatokat, másrészt az életmódok és életformák azonosságát és különbségét jelentik, ide sorolva a családot is mint szociális képződményt.

d) *Politikai* csoportokat; ezek az adott társadalomban a hatalom gyakorlásának szervezetei (állam, párt, más politikai intézmények stb.).

e) *Kulturális* csoportokat, mint az iskola, a tudományos társaságok és intézmények, művészeti közösségek és intézmények, vallási intézmények, a

¹⁵ A társadalmi csoportok tagozódásával kapcsolatban lásd Kósa Erzsébet: A társadalmi tagozódás és ennek főbb formái. Történelmi materializmus. A Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem tananyaga. Kossuth, 1965—66. 122—126. o.

szellemi kultúra egyéb közösségei és társaságai, szórakoztató, sport- és egészségügyi intézmények stb. Ide tartozik a társadalom rétegződése a műveltségi szint alapján.

Hangsúlyozzuk, ez a csoportosítás nem azt jelenti, hogy minden valóságos társadalmi csoportot a kategóriák „egyikébe” erőltetve besoroljunk, mert hisz nyilvánvaló, hogy társadalmi jelenségekről lévén szó, minden egyes konkrét társadalmi csoportnál az okok együttese jelentkezik. E kategorizálás mindössze azt jelenti, hogy *eredendően ezek a tényezők a csoportképző faktorok*, az egyes társadalmi csoportoknál persze ontológiailag egybefonódva jelentkeznek. A kifejtetteken *belül* természetesen indokolt különböző aspektusokból különböző csoportosítási rendszereket kidolgozni. Így szükséges részletesen kimunkálni pl. a tulajdonviszonyok, a munkamegosztás (szakmák), a jövedelmi viszonyok, a lakóhely szerinti rétegződést egy-egy társadalmi közösségben.¹⁶ Ezek kidolgozása hozzásegítene ahhoz, hogy az elsődlegesen kialakult fő csoporttípusok struktúráját részleteiben is feltárjuk, természetesen adaptálva egy adott társadalom, pl. hazánk mai csoportstruktúrájára.

A társadalmi csoportok elsőleges osztályozása az emberi tevékenységben megnyilvánuló és tárgyiasuló objektív és szubjektív tényezők alapján lehetséges. De a vertikális csoporttagozódás mellett fontos a horizontális tagozódás is. Ez utóbbi azt jelenti, milyen egymásba kapcsolódás alakul ki az emberi tevékenység során a társadalom egységei, a tevékenység objektíválódott formái között. Ide tartozik az egyén és társadalmi csoport viszonya, a mikro- és makrocsoportok összefüggése a társadalomban. Pl. ez utóbbival kapcsolatos a család strukturális helyzetének tisztázása egy adott társadalomban. Ismeretes, hogy bizonyos szempontból Engels is a társadalom sejtjének nevezte a családot.¹⁷ A csoportstruktúrában kialakult horizontális kapcsolatok tartalmi vizsgálata tekintetében (ezt természetesen összekapcsolva a vertikális tagozódással, ill. tulajdonképpen azon belül kutatni) még nagyon kevésé fejtettük ki a történelmi materializmust mint általános szociológiát.

A történelmi materializmus mint általános szociológia alapot ad a *társadalmi helyzetváltoztatások* vizsgálatához is. E kategória bevezetésével a történelmi materializmusnak számos alapvető fogalmát, amelyet a szociális és politikai struktúra körébe sorolunk, szociológiai egzaktság szintjén lehet elemezni. Ide tartozik mindenekelőtt az osztályharc és a társadalmi forradalom mint a társadalmi helyzetváltoztatás alapvető eszköze, majd a mobilitás és átrétegződés számos problémája, amely az iparosítás és a termelési viszonyok megváltozásának hatására a szocialista társadalomban is jelentkezik. E problémakörnek olyan hatalmas demográfiai és szociológiai irodalma van, hogy még vázlatos kifejtése is szükségtelennek látszik. Ezeknek az ún. makroszociológiai problémáknak a kimunkálása a történelmi materializmus rendszerén belül — amely részben a demográfia eredményeinek szociológiai általánosítását jelenti — hozzásegít a marxista általános szociológia kidolgozásához.

A marxista általános szociológia részletes kiépítése alapvetően két forrásból történhet: a történelmi materializmusból és a marxista világnézet alapján folytatott empirikus társadalomkutatás eredményeiből. Ma az általános szociológia elsősorban a történelmi materializmusból vezethető le deduktív úton,

¹⁶ Vö. Hegedüs András: A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. Valóság, 1964/5. sz.

¹⁷ Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. Kossuth, 1963. 201. o.

mivel egyrészt a történelmi materializmus, szociológiai aspektusában, már ma is tartalmazza a marxista szociológia általános kategóriáit, másrészt mert az empirikus társadalomkutatás kifejlődése a szocialista országokban a kezdeteknél tart. Nyilvánvaló, hogy a konkrét társadalomvizsgálatok kiépülésével a marxista általános szociológiának a történelmi materializmusból *levezetett* kategóriái induktív úton *konkretizálódnak, válnak egyre tartalmasabbakká* és ezáltal fokozatosan gazdagodik, majd teljesen kiépül a marxista általános szociológia. A szociológiai szakkutatás elméleti kategóriáit, az ún. közép-kategóriákat is elsősorban a történelmi materializmus szociológiai oldalából kell ma levezetnünk.

II. A szociológiai szakkutatás kategóriarendszeréről

A szociológiai szakkutatások céltudatos fejlesztése a vizsgálatok elméleti megalapozottságát is megköveteli. Az, hogy a történelmi materializmus elméleti és módszertani alapot ad a konkrét társadalomvizsgálathoz, egyetlen marxista szociológus előtt sem vitás. De már nehezebb kérdés, *hogyan alkalmazzuk* a történelmi materializmust a szakszociológiai kutatásokban. A fő kérdés az, hogy az adott szakszociológiák körében folytatott konkrét vizsgálatok során a *kutatás tárgyát és a történelmi materializmus szociológiai tartalmát* sikerül-e szervesen összekapcsolni. Vagyis: *módszertanná válik-e* a történelmi materializmusnak mint *általános szociológiának az elmélete* az egyes kutatási szakterületeken (pl. ipari szociológia, faluszociológia, szabadidő vizsgálat stb.). Másrészt: a történelmi materializmus szociológiai tartalmának kidolgozásában központi kérdés az, hogy az általános szociológiában létre tudunk-e hozni egy olyan kategóriarendszert, amely konkrét tartalma következtében alkalmas *szociológiai szakkutatások munkahipotéziseinek kidolgozására, konkrét kutatások levezetésére* makro- és mikrojelenések vizsgálatánál egyaránt. Ez sokkal nehezebb kérdés, mint a történelmi materializmus általános szociológiai tartalmának kimunkálása. Erre gondolt A. Schaff, amikor hangsúlyozta, milyen nehéz a történelmi materializmus alkalmazása a konkrét kutatásokban. Még 1961-ben fejtette ki a következő problémákat, amelyeket egzakt metodológiai megalapozottsággal még máig sem oldott meg a marxista szociológia. Schaff szerint a lengyel tapasztalatok megmutatták az empirikus kutatások jelentőségét a szocializmusban, egyben feltárták „*az empirikus kutatások és a marxista-leninista elmélet összekapcsolásából fakadó nehézségeket*. Az a követelmény, hogy ezeket a kutatásokat a marxizmus-leninizmus alapján kell véghezvinni, világos és érthető, de *a munka úttörő jellegét tekintve gyakran igen nehéz eleget tenni ennek*. Időnként egyszerűen nem tudjuk, hogyan kell megoldanunk a kitűzött feladatokat, s kénytelenek vagyunk a próbálkozások és tévedések módszeréhez folyamodni. Ez természetesen *a polgári szociológia behatásának veszélyével fenyeget*.”¹⁸ (Kiemelés — M.L.) De ugyanez a gondolat megtalálható Szalai Sándor 1962-ben¹⁹ és Hegedüs András 1965-ben²⁰ megjelent tanulmányában is.

¹⁸ A. Schaff: Id. mű 10. o.

¹⁹ Szalai Sándor: Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszéri kérdéseiről. Magyar Filozófiai Szemle, 1962/5. sz., 670. és 682—683. o.

²⁰ Hegedüs András: A marxista szociológia integrációja. Id. hely 320—325. o.

A polgári szociológiának az az irányzata, amely az empirikus kutatások mellett a szociológiai elméletet is elismeri, *R. Merton* és *T. Parsons* után az ún. „középkategóriák” elméletével igyekszik megoldani az általános szociológiának és a szakszociológiáknak a kutatás szempontjából való összekapcsolását.²¹ Továbbá ennek alapján megkülönböztetik a „társadalom” elméletét és a „szociológia” elméletét (*R. König*). A szociológia elmélete, amelyet többnyire logikai pozitivista módon értelmeznek, tulajdonképpen a konkrét kutatás elméleti kategóriarendszerét foglalja magába, amely vezérfonal a szakkutatásnál. Ilyen módon tehát a „társadalom” elmélete és a „szociológia” elmélete a neopozitivisták empirikus társadalomkutatáson belül alakult ki. E koncepció — úgy vélem — a marxista szociológián belül nem fogadható el.

Nem teheti ezt magáévá a marxista szociológia azért, mert a polgári szociológiának ez a metodológiai elmélete feltételezi „a társadalom” és „a kis társadalmi egységek”, a makro- és mikro-jelenségek szétválasztását, olyan értelemben, hogy eszerint a szociológia tulajdonképpen csak a mikrojelenségek kutatására lenne hivatott. A történelmi materializmus mint általános szociológia a társadalom mikroegységeit a makrostruktúra szerves részének tekinti, vagyis a mikrojelenségeket nem lehet önmagukban vizsgálni. A marxista felfogás az empirikus vagy mikroszociológiai vizsgálatokban is figyelembe veszi a „társadalom” makrostrukturális modelljét, a társadalom csoportstruktúrájának egészét stb. Vagyis a marxista szociológiai szakkutatásban a kis társadalmi egységek vizsgálata nem szakítható el a társadalom egészének struktúrájától,²² az empirikus társadalomkutatás az általános szociológia olyan kategóriáitól, amelyek közvetlen strukturális kapcsolatban vannak a társadalom mikroegységeivel. A fő probléma itt az, hogy a történelmi materializmusnak mint általános szociológiának a kategória-rendszere, vagyis az általánosság különböző szintjén álló kategóriák rendszere még nincs részletesen kidolgozva. Úgy gondolom azonban, hogy a helyes megoldás nem az, hogy ezeket az ún. középkategóriákat — amelyek polgári metodológiákat takarnak — a burzsoáz szociológiából átvesszük, hanem az, hogy megkísérljük kidolgozni a marxista általános szociológia középfokú általánosság szintjén álló kategóriáit, természetesen kritikailag felhasználva a polgári szociológia eredményeit. Megítélésem szerint e kategóriák létrehozása ma a marxista szociológia továbbfejlődésének egyik központi kérdése. Az ugyanis ténylegesen objektív nehézség, hogy a marxista szociológiai szakkutatások elméletileg még nem eléggé megalapozottak. Ez különösen ma jelentkezik egyre élesebben, amikor az empirikus társadalomkutatás a marxista szociológiában is mindinkább tért hódít. Bármilyen jó technikák alakulnak is ki, elméleti-metodológiai megalapozás nélkül az empirizmus veszélyét nehéz elkerülni. A konkrét kutatások elméleti megalapozása elsősorban az operacionális kategóriák kidolgozásában nyilvánulhat meg. A történelmi materializmus az általános filozófiai és szociológiai kategóriákon túl közvetlenül a középáltalánosságú kategóriákon keresztül nyújthat elméleti és módszertani alapot a szakkutatásokhoz.

²¹ Vö. T. Parsons: Szociológiai tanulmányok. XVII. fej. A szociológiai elmélet kilátásai. Modern polgári szociológia. Szöveggyűjtemény. II. köt. Tankönyvkiadó, 1965.; T. Parsons: Általános elmélet a szociológiában. Modern Polgári Szociológia. Szöveggyűjtemény. I. köt. Tankönyvkiadó, 1964.

²² Vö. Kulcsár Kálmán: A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. Magyar Filozófiai Szemle, 1961/3. sz. 347. o.

Az ún. operacionális kategóriák kidolgozásánál figyelembe kell venni, hogy ez a marxista szociológia keretében is két módon valósítható meg: a) Az empirikus társadalomkutatáson *belül*, amikor is a középfokú általánosság szintjén kialakított fogalmak csak a kutatási tényanyag rendszerezésére szolgálnak, vagyis tulajdonképpen *empirikus modellek*. Ha ilyen módon alkalmazzuk a középkategóriákat, a kutatómunka megmarad az egyoldalú empirikus társadalomvizsgálat keretében. Ezért ez önmagában nem tekinthető helyes megoldásnak. b) A történelmi materializmusból mint *általános szociológiából levezetve*. Ebben az esetben a történelmi materializmus általános szociológiai kategóriáit kell *kevésbé általános szintre lebontani*, olyan módon, hogy ezek az új kategóriák már vizsgálati műveletek elvégzésére legyenek alkalmasak, tehát operacionálisak legyenek. A középkategóriák ebben az esetben *határterületet* képeznek majd a történelmi materializmus és az egyes szakszociológiák között.

Az operacionális kategóriák értelmezésénél figyelembe kell venni az *ontológiai* és *gnoszeológiai* aspektusokat. Eredete szerint az „operacionális kategória” tulajdonképpen neopozitivistá — végső soron szubjektív idealista — filozófiai felfogást takar (operacionalizmus). A neopozitívizmus az operacionális kategóriákat *pusztán módszerül* használja, mint empirikus modellek a tényanyag rendszerezésére szolgálnak.²³ A marxista szociológiában ezeket a fogalmakat elsősorban *ontológiai kategóriákként* kell értelmeznünk, vagyis elsősorban létkategóriákként, mind a makroviszonyok, mind a mikroszerkezetek értelmében. *A középkategóriák alapkritériuma a marxista társadalomkutatásban, hogy objektív struktúrákat feltáró fogalmak legyenek*, vagyis a középfokú általánosság szintjén a társadalom valóságos szerkezetét fejezzék ki. Nyilvánvaló, hogy ezek a kategóriák így szervesen összefüggenek az általános szociológiával, amely a társadalom makrostruktúráját tárja fel.

Melyek ezek a középfokú általánosság szintjén álló, operatív célra alkalmas elméleti kategóriák, amelyek tulajdonképpen *összekötik* a marxista általános szociológiát a szakszociológiákkal? Hegedűs András a munkával való identifikációra utal²⁴ mint a kutatás technikai műveletében közvetlenül alkalmazható kategóriára. Az ilyen típusú fogalmakat tulajdonképpen a társadalmi struktúra *minden faktorán belül* ki kellene dolgozni, összekötve ezzel az általános szociológiát a szakszociológiákkal. Most csak példaként utalok az általam ilyennek minősített kategóriák három csoportjára: az első a „társadalmi csoport” és „társadalmi réteg”, a második a „társadalmi magatartás”, a „magatartást determináló tényezők”, különösen „az intézmény és a társadalmi cselekvés” összefüggése, a harmadik az „életmód” és a „szabadidő” kategóriája.

A társadalmi *csoport* és a társadalmi *réteg* fogalma a tartalom és terjedelem szempontjából közepén áll a történelmi materializmus elmélete és a konkrét társadalmi valóság között. E két kategória jelentőségét a szociológiai szakkutatás szempontjából éppen ez adja. A történelmi materializmussal két területen vannak szerves kapcsolatban: egyrészt a csoportelméletben megnyilvánuló materialista társadalomszemlélet vonatkozásában, amelyről fentebb már volt szó. A csoportelmélet (beleértve a társadalmi rétegek osztályozását is) szerves

²³ Vö. Zygmunt Bauman: A marxista szociológia problémái és alapfogalmai. Szemelvények a történelmi materializmus köréből. I. köt. A történelmi materializmus és a szociológia. Tankönyvkiadó, 1965. 262—264. o.; Kulcsár Kálmán: A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. Id. hely 343—44. o.; T. Parsons: Szociológiai tanulmányok. Id. kiad.

²⁴ Hegedűs András: A marxista szociológia integrációja. Id. hely 323—24. o.

része a materialista történelemfelfogásnak, amennyiben a társadalmi csoport objektíve már felépítmény-jellegű társadalmi képződmény. Másrészt a csoport és a réteg összefügg a társadalom osztálystruktúrájával. A kiinduló alap éppen az osztályfogalom mint a materialista társadalomszemlélet egyik központi kategóriája. Enélkül sem a csoportelmélet, sem a réteg-teória nem dolgozható ki. Még az osztályon kívüli társadalmi rétegeknél is mint általános mozgató-erő és viszonyítási alap szükséges az osztályfogalom operatív alkalmazása.

Ha a csoport- és rétegelméletet úgy dolgozzuk ki szociológiai szempontból, hogy egyben adaptáljuk pl. hazánk mai viszonyaira, vagyis kidogozzuk a szocialista társadalomban levő rétegek, csoportok strukturális modelljét, továbbá ezek átrétegződését és mobilitását, ez már olyan konkrét elméletet ad, amely empirikus csoportvizsgálatoknál alkalmazható. Így a szakszociológiai elméletben a csoport és réteg fogalma operatív kategóriaként szerepelhet. De ez egyben azt is mutatja, hogy a „szociológia elmélete” és „a társadalom elmélete” egységben van; természetesen a vizsgálati szempont mindkettőnél más és más.

A történelmi materializmus mint általános szociológia a társadalmi létben feltárja az ember társadalmi cselekvésének, magatartásának fő mozgatóerőit. Ismeretes, hogy a „társadalmi lét” a történelmi korok átlagában határozza meg a társadalom nagy csoportjai tevékenységének fő irányát. Ezért ez az empirikus szociológiai vizsgálatoknál túl általános kategória, amelyet ahhoz, hogy közelebb kerüljünk az empirikusan adott társadalmi valósághoz, az emberek konkrét cselekedeteihez, résztényezőkre kell bontanunk,²⁵ Mindenekelőtt a „társadalmi magatartás” fogalmát, jellemzőit, sajátosságait kell kidolgozni az általános szociológiában, majd a magatartást „determináló tényezők”-et. A társadalom makrostruktúrájából kiindulva az általános szociológiában szükséges lenne kimunkálni egy olyan *modellt*, amely meghatározott rendszerbe foglalná azt, hogy konkrét társadalmi viszonyok közepette (pl. ma nálunk) *milyen tényezők determinálják a magatartást* az osztályok, a rétegek és kis társadalmi csoportok esetében. Nyilvánvaló, hogy ilyen *konkrét* esetekben az objektív és objektívalódott tényezők mellett szubjektív faktorokat — ezek komplexumát — is figyelembe kell venni.

Milyen cselekvést és magatartást szabályozó (determináló) tényezőkre gondolunk? a) A társadalmi lét közvetlenül mindig a *mikrokörnyezeten* keresztül hat az emberi tevékenységre. De a mikrokörnyezeti struktúrában a társadalom makrostruktúráinak hatásai is jelentkeznek. Így pl. az osztályhelyzet vagy a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely — amely részben osztályismérv, részben osztályjellegtől mentes társadalmi jelenség — konkrét környezeti (lét-) tényezőkön keresztül hat a kis csoportokra és az egyénekre. Indokolt lenne azt vizsgálni, hogy társadalmunkban az egyéni és a csoportlét hogyan befolyásolja az egyének és a kis közösségek tevékenységét. Az e területen végzett minőségi elemzés biztosan feltárná, hogy helyenként igen nagy ellentmondások élnek egyrészt a társadalom egésze, a termelési viszonyok rendszere és az államhatalom jellege, másrészt a kis társadalmi egységek belső viszonyai között. Pl. a szocialista termelési viszonyok rendszerén belül egyes

²⁵ A társadalmi törvényekről folytatott vita szerkesztőségi összefoglalója kiemeli annak fontosságát, hogy behatóan kutassuk „a gazdasági törvények által meghatározott másodlagos társadalmi törvények sajátosságait”. A társadalmi törvények vitájáról. Társadalmi Szemle, 1965/7. sz. 103. o.

üzemekben olyan jövedelemszerzési stb. helyzetek alakultak ki, amelyek *objektíve* a kispolgári magatartást erősítették az emberekben. *b)* Nagyon indokolt lenne szociológiai szempontból vizsgálni társadalmunkban, hogy az (állami, társadalmi stb.) *intézmények* által kialakított *keretek* (politikai struktúrák) hogyan befolyásolják a társadalmi csoportok tevékenységét, magatartását (az intézmények társadalomformáló, magatartását szabályozó funkciója). Ez azért is különösen fontos kérdés, mert a társadalmi együttélés szocialista szervezeti keretei most vannak kialakulóban, s a szociológiai kutatásnak a tudományos megalapozás oldaláról segítenie kell a szocialista demokratizmus kibontakozását. *c)* Milyen módon befolyásolja a *személyiség* a magatartást, gondolva itt a személyiségnek nemcsak pszichikai, hanem elsősorban szociológiai struktúrájára. Ennek tisztázása elősegítené a személyiség marxista *szociológiai* elméletének kidolgozását is. *d)* Vizsgálni kellene, milyen hatást gyakorol a *kultúra* a különböző embercsoportok magatartására. Aktualitását mutatja pl. az, hogy a tudomány életünket napról-napra közvetlenebbül befolyásolja, továbbá a tömegkulturális eszközök bevonulása a szellemi életbe (pl. a szórakozás csatornáján) az egyének és társadalmi csoportok magatartására sajátos hatást gyakorol (pl. az ifjúságnál). *e)* Figyelembe kellene venni a magatartást befolyásoló tényezők tisztázásánál azt is, hogy a (gazdasági, politikai, erkölcsi, jogi stb.) követelményrendszerek hogyan formálják a magatartást, milyen irányba befolyásolják a cselekvést társadalmunkban. *f)* Milyen mértékben hat az objektív tényezők mellett az *ideológia* és a *társadalompszichikum* az emberi magatartásra, cselekvésre. Szociológiai oldalról megközelítve lehetne csak tisztázni azt, hogy a világnézet milyen mértékig képes befolyásolni az objektív társadalmi adottságok mellett az emberek magatartását. *g)* Külön probléma lehetne a magatartás és a *közvélemény*²⁶ a cselekvés és az *információ*²⁷ közötti kapcsolat. *h)* Nem utolsósorban figyelembe kellene venni az iskolai *nevelés*, a *szokás*, a *divat*, a társadalmi *szerepek* jelentőségét is a magatartás formálása szempontjából.

A társadalmi magatartást szabályozó tényezők hozzávetőleges felsorolásával nem az volt a cél, hogy megkíséreljük a kívánt modell vázlatos kimunkálását. Csak érzékeltetni akartuk, hogy az ember az objektív, az objektíválódott és a szubjektív tényezők egész rendszerével „áll szemben”, amikor társadalmunkban cselekvést hajt végre.

A „társadalmi magatartás” vizsgálata az általános szociológia tárgykörébe tartozik, a történelmi materializmuson belül megoldható. De hogy a magatartást konkrétan hogyan befolyásolják a társadalmi élet egyes területei, az már a szakszociológiákban kerül vizsgálatra. Így a társadalmi magatartás mellett beszélünk a „*gazdasági magatartás*” konkrét formáiról, amelyek vizsgálata pl. az ipari vagy az üzemszociológiába tartozik, attól függően, milyen területen valósul meg,²⁸ vagy „*politikai magatartás*”-ról, amelynek kutatása a politikai szociológia körébe sorolható stb. Így a legáltalánosabb szociológiai kategóriától eljutottunk egy olyan fogalomhoz, amely az iparszociológia vagy a politikai szociológia terén közvetlenül alkalmazható a vizsgálat munkahipotézisének kidolgozásánál.

Az „*életmód*” olyan társadalomtudományi kategória, amely nemcsak

²⁶ Vö. Kulcsár Kálmán: A közvélemény mint szociológiai jelenség. Magyar Filozófiai Szemle, 1962/3. sz.

²⁷ Vö. Kurt Braunreuther: A marxista szociológia mint soronlevő feladat. Szemelvények a történelmi materializmus köréből. I. köt. Id. kiad. 177. o.

²⁸ Uo. 169. o.

a szociológiai szakkutatásokban, de a népműveléstől kezdve a közgazdaságtan-
non át az orvostudományig (közegészségtan, egészségügyi szervezés, orvosi
szociológia) egyaránt fontos, de részleteiben még kidolgozatlan fogalom. E ka-
tegória kimunkálásában első feladat, hogy elhelyezzük az általános szociológiá-
ban, ennek fogalomrendszerében. Az életmód az emberi tevékenységnek egy
sajátos aspektusát, az *élettevékenységet*, ill. az élettevékenység során *objektíváló-
dó társadalmi formákat és képződményeket* jelenti. A történelmi materializmus
a társadalom strukturális modelljének megfelelően meghatározza az emberi
élettevékenység különböző oldalait és ezek objektíválódott formáit. Az élet-
mód éppen e tevékenységi oldalak közötti viszonyt fejezi ki, a tevékenységi
formák közötti arányokat az emberi élet során. Ezeket a tevékenységi formák
között kialakult arányokat nyilván külső (gazdasági rend, osztálystruktúra,
intézmények rendszere stb.) és belső (meggyőződés, felfogás, értékrend, kulturá-
lis szint stb.) tényezők befolyásolják. Az életmód strukturális modelljének ki-
dolgozása a szociológiai szakkutatásoknak olyan biztos kategóriarendszert
adna, amely alkalmas lenne a konkrét valóság jelenségeinek kutatására, s tény-
legesen a középfokú általánosság szintjére hozná a történelmi materializmus
általános szociológiai tanításait.

Amíg az „életmód” az általános szociológia középfokú kategóriája, addig
ennek konkrét kutatása már a szakszociológiákban, majd egyes szaktudomá-
nyokban történik. Az életmód struktúráját és átalakulását vizsgálja pl. a vá-
ros- és faluszociológia, s az egyes szakszociológiai ágaknak és kutatási terüle-
teknek megfelelően kialakít olyan — már teljesen szakszociológiai — kategóriá-
kat, mint a „*munkás életmód*”, a „*paraszti életmód*” stb. fogalmak.

Az életmóddal szorosan összefügg a szabad idő kategóriája; a szabad idő
eltöltésének vizsgálata ugyanis tulajdonképpen az életmód egy adott szempont-
ból való kutatását jelenti a társadalmi csoportoknál, rétegeknél. A szabad idő
vizsgálatok eredményeit nézve meg kell állapítanunk, hogy többnyire még a
marxista szociológia keretében folytatott kutatások is egyoldalúan empirikus
jellegűek. Ennek fő oka az, hogy a „szabad idő” kategóriájának általános
szociológiai összefüggéseit nem vizsgálják a kutatók, hanem megelégszenek
pusztán szociológiai tények összefoglalásával, rendszerezésével. Pedig a szabad
idő struktúrájának legáltalánosabb összefüggései potenciálisan szintén adottak
a marxista általános szociológiában, a történelmi materializmusban. Az em-
beri élettevékenység különböző oldalaira, struktúrájára vonatkozó általános
szociológiai megállapítások — amelyekről az életmódnál szöveltünk — társada-
lomszemléleti vezérfonalat adnak a szabad idő kutatások során nyert rendkívül
aprólékos adatok rendszerezésére is. A történelmi materializmus szociológiai
tartalmának adaptálása a szabad idő vizsgálatokra lehetővé teszi az egyoldalú
empirizmus veszélyének elkerülését az ilyen irányú kutatásokban.

Az itt felhozott kategóriák csak példák voltak arra, hogy a történelmi
materializmus általános szociológiai tartalmát milyen irányban lehetne a kö-
zépfokú általánosság szintjén álló kategóriákban olyan módon konkretizálni,
hogy operatív célra alkalmas elméleti fogalmakká válják a marxista szociológiai
szakkutatásokban. A példákra csak vázlatosan tudtam utalni; pusztán csak a
történelmi materializmus konkretizálásának *irányát* kívántam jelezni. Nyil-
vánvalóan csak hosszú tudományos munka során lehet ezeket a *középkategóriá-
kat rendszerbe foglalni*, részleteikben kidolgozni és összekapcsolni az egyes szak-
szociológiai ágakkal, kidolgozva ezek „szociológiai elméletét”, s majd alkal-
mazni is a szociológiai felmérések és értékelések során.

*

A történelmi materializmus szociológiai tartalmának, kategóriarendszerének kiépítése — amire e tanulmány a problémák vázlatos felvetésével szeretné a figyelmet irányítani — jelenleg egyik fő területe a marxista szociológia mint tudománycsoport fejlesztésének. Az elméleti szociológia kidolgozása jelentős eszköze annak, hogy a marxista szociológia a szocialista társadalom tudományos megszervezésének egyik elméletévé váljék.²⁹ Ha a marxista filozófusok és szociológusok elmulasztják a történelmi materializmusnak mint általános szociológiának részletes kimunkálását, akkor a marxista szociológiai kutatás *gyakorlatilag leszűkül a szakszociológiákra*, vagyis az empirikus társadalomkutatásra. Ezzel lemondunk a társadalom megismerésének egyik — az általános szociológiában adott — fontos elméleti módszeréről, s ebben az esetben a marxista szociológia empirikus irányba történő fejlődése elkerülhetlenné válik. Ez még a legjobb esetben is nehezíti a marxista társadalomszemléleti alapelvek meggyökeresedését a konkrét társadalomtudományi kutatómunkában.

A történelmi materializmus szociológiai tartalmának és a marxista szociológiai szakkutatás operatív elméleti kategóriáinak kimunkálása elősegítené, hogy a marxista filozófiai és szociológiai kutatómunka *társadalmunk mai viszonyait* elméletileg hatékonyabban általánosítsa. A történelmi materializmus továbbfejlesztésének egyik fő útja: általános szociológiai szempontból vizsgálni hazánk társadalmi viszonyait. Különösen jelentős volna társadalmunk *osztály- és rétegstruktúrájának* további részletes feldolgozása, úgy hogy a kutatómunka az általános szociológiai jellegű szintézisig is eljusszon, felvázolva a változás és fejlődés fő- és részlettendenciáit. Másik döntő kérdésnek látszik az *életmód és életfelfogás* szociológiai-etikai kategóriáinak kimunkálása és az egyes társadalmi csoportok életmódjának vizsgálata. Mindkét témakör a marxista társadalomtudományok számos ágát érinti — a szociológiának viszont az elméleti alapok (általános és operatív kategóriarendszer) kiépítésével a társadalmi viszonyok kutatásában fundamentális szerepet kell betöltenie.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ СПЕЦИАЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В МАРКСИСТСКОЙ СОЦИОЛОГИИ И ИСТОРИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ

Ласло Мольнар

За последние годы в марксистской социологии сложилась некоторая двойственность. Большинство исследователей признают, что исторический материализм представляет собой общую социологию; однако, обычно не излагается в подробной форме социологическое содержание исторического материализма. Эмпирические исследования быстро развиваются, но не получают соответствующего методологического обоснования (в котором отразилось бы общее воззрение на общество); операциональные категории часто берутся не из исторического материализма. В целях методологического обоснования эмпирического исследования автор считает необходимой подробную разработку системы социологических категорий исторического материализма, и вместе с тем разработку таких социологических категорий внутри марксистской социологии, которые находятся на уровне общности средней степени. Эти категории связывают общее социологическое содержание исторического материализма (его законы и категории) с теоретическими кате-

²⁹ F. Konsztantyinov—V. Kelle: Id. cikk 16. o.

гориями социологических (конкретных) исследований. Таковыми автор считает, например, понятия «общественной группы» и «слоя», «общественного поведения», «образа жизни». Автор анализирует теоретическое отличие операциональных категорий марксистской социологии от «средних категорий» буржуазной социологии (R. Merton, T. Parsons). Разработка операциональных категорий марксистской социологии в системе социологических категорий исторического материализма сделает возможным избежание одностороннего эмпиризма в специальных социологических исследованиях марксистских социологов. В настоящее время методологическое обоснование эмпирического исследования общества является ключевым вопросом развития марксистской социологии. Этот факт предполагает подробную разработку общей социологии с точки зрения операциональных категорий.

THEORETICAL CATEGORIES OF MARXIAN SOCIOLOGICAL RESEARCH AND HISTORICAL MATERIALISM

by L. Molnár

In recent years Marxian sociology has given rise to a certain duality. The majority of researchers admit that historical materialism is a general sociology, but the sociological content of historical materialism is not elaborated on. The empirical studies speedily advanced but without the adequate methodological bases. In other words the operational categories are frequently derived from historical materialism without a social approach. In order to set up the methodological bases of empirical research the author holds it necessary to elaborate a system of sociological categories of historical materialism and together with this to devise such sociological categories within Marxian sociology which are at the level of secondary generality. These connect the general sociological content (laws and categories) of historical materialism with the theoretical categories of sociological research work (particular topics). According to the author such are the concepts of group, strata, social behavior, way of life, etc. He analyzes the theoretical differences between the operational categories of Marxian sociology and the „central” categories of bourgeois sociology (R. Merton, T. Parsons). The elaboration of the operational categories of Marxian sociology makes it possible in the system of the sociological categories of historical materialism for Marxian sociologists to avoid biased empiricism in sociological research. The methodological foundation of empirical social research is today the turning point in the development of Marxian sociology. This, on the other hand, assumes the elaboration of general sociology in regard to operational categories.